

28. **Петрашков С. В.** Бастион // Иллюстрированный военно-патриотический словарь / С. В. Петрашков, А. С. Петрашков. – М., 2007.

29. Равелин // Энцикл. словарь. Изд. Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. – СПб., 1899. – Т. 26. – Кн. 51.

30. **Світленко С. І.** Урбогенезис Дніпропетровська: Особливості процесу в домодерні часи / С. І Світленко // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження. – Д., 2010. – Вип. 8.

31. **Ульяновський В.** Син України (Володимир Антонович: громадянин, учений, людина) / В. Ульяновський // Антонович В. Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори / В. Б. Антонович. – К., 1995.

32. **Харлан О. В.** Церква в ім'я архангела Михаїла в містечку Старий Кодак / О. В. Харлан. – Д., 2010.

33. Центральний державний військово-історичний архів РФ. ВІА № 22095.

34. **Шевальє П.** Історія війни козаків проти Польщі / П. Шевальє. – К., 1960.

35. **Яворницький Д. І.** Історія запорізьких козаків: у 3 т. / Д. І Яворницький. – Л., 1991. – Т. 2.

36. **Яворницький Д. І.** Запоріжжя в залишках старовини і переказах народу / Д. І. Яворницький. – Д., 2005. – Ч. 1.

37. **Antonow M.** Przyczynki do dziejow Kudaku / M. Antonow // Prage historyczne w 30-lecie profesorskiej Stanislawo Zakrzewskiego. – Lwow, 1934.

38. **Gloger Z.** Dominikanie / Z. Gloger // Encyklopedia staropolska ilustrowana. – Warszawa, 1978. – Т. 2.

39. **Dubiecki M.** Kudak, twierdza kresowa i jej okolice: monografia historyczna / M. Dubiecki. – Krakow, 1879.

40. **Dubiecki M.** Kudak, twierdza kresowa i jej okolice / M. Dubiecki. – Warszawa, 1900.

41. **Dubiecki M.** Dzisijszy Kudak / M. Dubiecki // Na kresachi i za kresamy. Wspominiia I szkice. – Kijow. 1914. – С. 227–241.

42. **Czolowski A.** Kudak. Przyczynki do zalozenia i upadku twierdzy. Z mapa i planem / A. Czolowski. – Lwow, 1926.

43. Słownik geograficzny krolewstwa Polskiego i innych krajow slowianskich – Warszawa, 1883. – Т. 4.

Надійшла до редколегії 21.03.2016

УДК 94(477.63) «16-17»

І. С. Стороженко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ВІЙСЬКОВІ АСПЕКТИ УКРАЇНСЬКО-КРИМСЬКОТАТАРСЬКОГО СОЮЗУ 1648 р.

Висвітлено доленосу роль кримськотатарської військової допомоги українській армії під час Визвольної війни українського народу сере-

дини XVII ст. Посадження на полі бою козацької піхоти, сильної мушкетно-артилерійським вогнем, з високорухливою татарською кавалерією, обернулося для польської армії катастрофічними поразками, оскільки вона не мала піхоти, рівноцінної козацькій, а її кавалерія поступалася перед татарською у маневровості.

Ключові слова: українсько-кримськотатарський союз, Визвольна війна українського народу, кримськотатарська кавалерія, козацька піхота.

И. С. Стороженко

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

ВОЕННЫЕ АСПЕКТЫ УКРАИНСКО-КРЫМСКОТАТАРСКОГО СОЮЗА 1648 г.

Освещена судьбоносная роль крымскотатарской военной помощи украинской армии во время Освободительной войны украинского народа середины XVII ст. Соединение на поле боя казачьей пехоты, сильной мушкетноартиллерийским огнем, с высокоподвижной татарской кавалерией вызвало у польской армии катастрофические поражения, поскольку она не имела пехоты равноценной казачьей, а её кавалерия уступала перед татарской у маневренности.

Ключевые слова: украинско-крымскотатарский союз, Освободительная война украинского народа, крымскотатарская кавалерия, казачья пехота.

I. S. Storozhenko

Oles Honchar Dnipropetrovsk National University

MILITARY ASPECTS OF UKRAINIAN UNION CRIMEAN TATAR 1648

The article shows that the union in 1648 between Ukraine and the Crimea had great importance for the future of Ukrainian people. Military aid Tatar troops helped create the conditions for the transformation of Bohdan Khmelnytsky uprising in the liberation war of all the people and ensure the march. Essential was the combination during hostilities Tatar cavalry of Ukrainian (Cossack) infantry, creating operational and strategic advantage allied forces of the army of the Commonwealth, and has made it possible to defeat her in battle at Yellow Waters, Korsun, Pyliavtsi, Zboriv, White Church and whip. Analysis Tatar-Ukrainian relations during the 1648-1652 biennium. Refutes the idea of treachery, infidelity Crimean Khan as an ally that is widely replicated in Ukrainian historiography.

Keywords: Tatar-Ukrainian Union, Ukrainian Liberation war, Crimean Tatar cavalry, infantry Cossack.

Враховуючи воєнну могутність Речі Посполитої, Б. Хмельницький включає до своєї воєнної доктрини питання союзників, тобто питання створення антипольської коаліції держав. Керуючись цим, він,

як тільки прибув на Запорозжя (кінець 1647 р.), звернувся до турецького султана та Війська Донського за військовою допомогою.

Зазначимо, що донські козаки відмовили Б. Хмельницькому у допомозі і заборонили навіть добровольцям («охочим») покидати Дон. Вони залишалися глухими до прохань Б. Хмельницького про надання допомоги упродовж 1648–1654 рр. Жоден документ не фіксує будь-якої допомоги з боку Війська Донського (є випадки участі у Визвольній війні тільки поодиноких донських козаків). При цьому, якщо протягом 1648 р. донські козаки відмовляли в допомозі, то весною 1649 р. вони взагалі не пустили запорозьких послів на Дон для проведення таких переговорів [2, с. 200–206].

У той же час, замість допомоги, вони шкодили Б. Хмельницькому шляхом постійних нападів на Кримське ханство в періоди, коли кримсько-татарське військо перебувало в Україні, надаючи повстанню допомоги, або на Запорозжі, в готовності до такої допомоги.

Б. Хмельницький у листі від 6 грудня 1649 р. до російського царя Олексія Михайловича звернувся з проханням, щоб донські козаки не ходили в Крим. У червні 1650 р. Б. Хмельницький звертається безпосередньо до Війська Донського з проханням не нападати на кримських татар. У листі він пояснює, що кримські татари допомогли захистити від загибелі православну віру, а люд від чужої неволі. Підкреслює, що за це «кривда царя кримського – кривда наша», і просить «не чинити роздору» [4, с. 174–175].

Кримський хан Іслам-Гірей III у своїх грамотах до російського царя від 31 липня та від 17 вересня 1648 р., а калга-султан Крим-Гірей – від 17 вересня 1648 р. висловлювали незадоволення нападами козаків на Крим і погрожували взимку 1648–1649 рр. разом із турками та українськими козаками розорити Дон. У другій половині 1648 р. та першій половині 1649 р. хан звернувся з проханням до Б. Хмельницького надати допомоги для здійснення такого походу. Оскільки український гетьман ухилявся від походу на Дон, посилаючись на небезпечну воєнну обстановку, що склалася на ґрунті ворожих польсько-українських відносин, татари погрожували розірвати з ним союз і підписати угоду з урядом Речі Посполитої проти українського козацтва [2, с. 205].

Але реальна обстановка на україно-польському фронті у цей період (друга половина 1648 р. та перша половина 1649 р.) дала можливість Б. Хмельницькому якось виправдати свою поведінку. Похід на Дон не відповідав задачам Б. Хмельницького щодо створення антипольської коаліції держав проти Польщі: він сподівався на військову допомогу з боку російського царя, тому перебував між двома вогнями – не втратити союзника, кримського хана, і не нажити ворога з боку північного сусіда.

На військову допомогу з боку українських козаків проти Війська Донського розраховував і турецький султан, тому не випадково у торговому договорі 1649 р. між Військом Запорозьким та Туреччиною одна з його статей зобов'язувала запорожців спільно з османами перешкодити морським походам донців [2, с. 40].

У скрутному становищі опинився і кримський хан. Як повідомляє своєму урядові у реляції від 24 червня 1649 р. польський посол у Яссах, Іслам-Гірей III не встигав вирушати на допомогу Б. Хмельницькому через напади донських козаків на Крим і в багатьох випадках стояв перед дилемою: чи йти походом на Дон, чи рушити в Україну для виконання союзних обов'язків? [2, с. 204].

Отже, аналіз поведінки керівництва Війська Донського дозволив внести ясність у військові аспекти українсько-кримськотатарських відносин. Зокрема, вдалося з'ясувати причини запізнення татарської допомоги на Жовті Води, під Корсунь та під Пилявці у 1648 р. При цьому спростовуються безпідставні звинувачення, якими рясніє українська історіографія щодо кримського хана Іслам-Гірея III у хитруванні, ваганні, очікувальній позиції і т.п. Стало цілком зрозумілим, чому у питаннях надання повстанню татарської допомоги важливу роль відігравала Буджацька орда, територія якої (через географічні умови) не зазнавала нападів донських козаків. Ця орда зробила вагомий внесок у перемогу під Пилявцями, на її допомогу сподівався Б. Хмельницький весною 1649 р. [4, с. 110–111].

Повертаючись до початку повстання, підкреслимо, що на прохання Б. Хмельницького до уряду Туреччини про надання військової допомоги турецький султан Ібрагім у своїй відповіді радив дійти згоди у цьому питанні з кримським ханом [13, с. 24–25]. Ця відповідь побічно свідчить, що кримський хан, васал Туреччини, отримав дозвіл на ведення воєнних дій проти Речі Посполитої у союзі з Б. Хмельницьким.

Переговори з кримським ханом Іслам-Гіреєм III, які вели українські посольства у лютому–березні 1648 р., очолювані К. Бурляєм, а потім Я. Клишею (Клишенком) [13, с. 25], завершилися укладенням угоди, згідно з якою:

– кримський хан з великим військом вирушить в Україну на допомогу Б. Хмельницькому [10, с. 59];

– татарське військо «по Білу Церкву ясиру брати не буде» [14, с. 23]¹;

¹ Аналіз цього питання свідчить, що і надалі упродовж українсько-кримськотатарських союзних відносин райони татарської здобичі узгоджувалися з Б. Хмельницьким і призначалися за межами «козацької землі». Порушники цієї угоди каралися на смерть спеціальними українсько-татарськими пікетами, розставленими на шляхах і перевозах [12, с. 55].

– забезпечення маршрутів просування татарського війська здійснюють козацькі підрозділи [22, с. 104];

– оперативне інформування і орієнтування щодо ходу воєнних дій забезпечує Б. Хмельницький;

– мета (кінцевий пункт) походу – вихід до Білої Церкви, де будуть висунуті вимоги до польського уряду: сплатити данину за 4 роки, яку заборгувала Польща Криму, та повернути козакам їхні стародавні вольності [23, с. 40–41].

Укладена у квітні 1648 р. угода між Б. Хмельницьким і кримським ханом Іслам-Гіреєм III про надання українському повстанню військової допомоги з боку Кримського ханства стала поворотним пунктом в історії козацьких повстань проти Речі Посполитої і обернулася для останньої катастрофою. Проведена нами наукова розвідка із визначення ролі участі кримсько-татарського війська у Визвольній війні показала, що воно зробило вагомий внесок у перемогу над польською армією, зокрема на Жовтих Водах, під Корсунем, Пилявцями, Зборовом, Білою Церквою та Батогом.

На жаль, ця допомога подається у вітчизняних історичних працях, всупереч правді, як малозначуща і символічна, при цьому припускаються бойові якості татарських воїнів. Так, наприклад, Українська Радянська Енциклопедія (УРЕ) подає ось таку інформацію про участь татарського загону у Визвольній війні:

«... У 1648 р. за наказом кримського хана Іслам-Гірея III 6 тис. загін татарської кінноти на чолі з Тугай-беєм брав участь у битвах проти польсько-шляхетських військ під Жовтими Водами та під Корсунем. Вирішальну роль у розгромі військ шляхетської Польщі в цих битвах відіграли повсталі українські селяни і козаки, керовані Б. Хмельницьким, а не татари, які не мали достатнього озброєння і були майже не боєздатними...» [17, с. 582].

Щоб спростувати таку негативну оцінку татарської допомоги, підкреслимо, що повстання Б. Хмельницького, з військової точки зору, докорінно відрізняється від попередніх козацьких повстань. Ця відмінність полягає в тому, що вперше до складу української повстанської армії було залучено татарську кінноту, що мало важкі наслідки для польського війська. Зазначимо, що українське козацтво традиційно до середини XVII ст. мало першокласну піхоту і обози, але користувалося нечисленною кіннотою. Ця ситуація завжди створювала оперативно-стратегічну перевагу кінного польського війська над арміями українських повстанців, які боролись проти Речі Посполитої протягом 1591–1638 рр., примушувала їх переходити до оборонних дій в укріпленому таборі і вела до поразки.

Отже, Б. Хмельницький виявився значно талановитішим полководцем, ніж його попередники, і урахував досвід збройної боротьби

козацтва минулих років проти польського війська. Поєднавши козацьку піхоту з татарською кіннотою, він, як було вже зазначено, не тільки ліквідував польську оперативно-стратегічну перевагу в кавалерії, а й досяг співвідношення сторін на свою користь, оскільки польське військо не мало піхоти, рівноцінної українській. *«У цих умовах великої кількісної переваги об'єднаних сил, – пише В. Маєвський, – наявність у ворога високорухомої татарської кінноти примусила великого гетьмана Миколу Потоцького відмовитись від наступальних дій своєї кавалерії, а наявність козаків, які мали у своєму розпорядженні значну вогневу силу, примусила підвищувати свою оборонну та вогневу сили за рахунок використання возів та спішуванням кінноти. Отже: поляки втратили вагомий фактор переваги у вигляді ударної сили своєї кінноти...»* [11, с. 115].

Враховуючи оперативно-тактичну перевагу Б. Хмельницького, командуючий польським військом М. Потоцький відмовився від ведення бойових дій проти української армії. Внаслідок цього він не надав допомоги своєму сину Стефанові, який перебував в облозі на Жовтих Водах, а сам (М. Потоцький) під час втечі був оточений під Корсунем і розгромлений.

Таким чином, не окремо від татар, а навпаки, у об'єднанні з ними були здобуті основні перемоги над польським військом. Отже, союз України з Кримом та участь кримсько-татарського війська у Визвольній війні мали вирішальне значення для її ходу у боротьбі проти Речі Посполитої. Це підтвердив у своїх висловлюваннях сам Б. Хмельницький. Так, у розмові з польськими комісарами, що прибули до нього в Переяслав на переговори (лютий 1649 р.), він зазначив: *«...Грозите мені шведами – і ці будуть мої, а якщо й не будуть, то якби їх було п'ятсот, шістсот тисяч, всеодно не переможуть руської запорозької і татарської сили»* [3, с. 117].

І далі, торкаючись своїх політичних планів на майбутнє, він з гордістю повідомляє про дружні, братерські стосунки з татарами та їхнім талановитим полководцем Тугай-бєєм: *«... Буду мати двісті, триста тисяч своїх. Орда вся. Притім Тугай-бей близький мені є, мій брат, моя душа, єдиний сокіл на світі, готов все учинити, що я захочу. Зараз вічна наша козацька з ними приязнь, якої світ не розірве...»* [3, с. 118].

Із джерел відомо, що Тугай-бей теж називав Б. Хмельницького своїм братом [3, с. 125], а також опікав у походах його сина Тимофія [6, с. 65, 83, 84, 93]. За думкою О. Прицака, знавця східних мов, ім'я «Тугай» в перекладі з татарської означає «Сокіл». Але є припущення, що це слово топонімічного походження і означає долину над річкою з луками, де, можливо, народився і виріс Тугай-бей [22, с. 162].

Одним з аргументів противників вагомості татарської допомоги є незначний кількісний склад загону Тугай-бея, який подається в українських джерелах. Так, літописець С. Величко кількісний склад татарського війська ототожнював із загonom кримських татар, який хан виділив Б. Хмельницькому. При цьому він повідомляв, що цей загін, а отже і все військо Тугай-бея, мало у своєму складі 4 тис. воїнів [10, с. 57]. З цим важко погодитись, оскільки з польських джерел відомо, що кримськотатарське військо, яке брало участь у Жовтоводській битві, мало у своєму складі декілька десятків тисяч осіб [19, с. 264].

Крім сказаного додамо, що статус бей Кримського ханства у військових справах, який мав перекопський бей, не дозволяв Тугай-бею вийти у похід із такою незначною кількістю війська. Проведена розвідка щодо походження Тугай-бея та вагомості його посади перекопського бей показала, що він походив з роду Аргін, з якого походили керівні беї (карачі) ханату. Таких родів у Кримському ханстві було чотири: Ширін, Мансур (Мангут), Седжеут (Барін) та Аргін. Іноді зараховують сюди рід Даір. Звання бей Тугай-мурза отримав як правитель Перекопського санджаку. Йому підпорядковувалось 300 сіл на Кримському півострові, гарнізон Перекопу (12 тис. чол.) [21, с. 280], а також ногайські орди: Єдичкульська, Перекопська, Очаківська та Буджацька [16, с. 26]. Тугай-бей єдиний серед керівних бейів, який мав тритисячну особисту охорону. Перекопським беєм став за правління Мухамед-Гірея IV між 1642 і 1644 рр. [22, с. 163].

На думку О. Прицака, Тугай-бей познайомився і подружився з Б. Хмельницьким під час перебування останнього у татарському полоні (1620–1622 рр.). Він мав брата – Султан-Гельді-мурзу, зять якого Джан Мухамед, відомий татарський поет XVII ст., написав поему про походи Тугай-бея на допомогу Б. Хмельницькому [3, с. 163–170]. Оскільки влітку 1648 р. у Чигирині першу кримськотатарську амбасаду очолив Султан-мурза [3, с. 46–47], автор вважає, що це брат Тугай-бея – Султан-Гельді-мурза. На думку автора, він був агою (командиром) загону, виділеного кримським ханом Б. Хмельницькому під час переговорів у квітні 1648 р. у Бахчисарай.

Згідно зі структурою кримськотатарського війська [7, с. 136–145], воно вирушало у похід, поділяючись на колони (по 6–6,5 тис. воїнів у кожній), яку очолювали аги. При цьому загальна кількість війська була тісно пов'язана з посадою головнокомандуючого, яку він займав у кримській державі. Так, кримський хан вирушав із військом, яке мало кількісний склад у межах 80 тис. воїнів і поділялось на 12 колон. Калга-султан мав 50-тисячне військо, поділене на 8 колон, нуреддін-султан – 40 тис. (6 колон), ханський візир, вільні султани, прибережні аги – 30 тис., поділені на 5 колон. У той же час Евлія Челебі повідомляє, що бей роду Ширін має 20 тис. війська на коротконогих конях,

вождь роду Мансур- Газі Кая-бей веде 20 тис. воїнів, зодягнених у панцири. Бей роду Даїр очолює 10 тис. війська. Евлія Челебі також пише, що перекопський бей завжди вирушав на війну з 20-тисячним військом [21, с. 236]. У битві під Охматовим (1644 р.) Тугай-бей мав військо від 20 до 40 тис. [24, с. 395].

Повідомлення, що Б. Хмельницький розташував військо Тугай-бея на Базавлуку, а сам прибув на Січ *«у супроводі чотирьох, посланих від Тугай-бея, значних татар»*, свідчить, що воно поділялось на чотири колони, тобто було в межах 20 тис., а на військову раду, очевидно, були запрошені чотири аги, командири цих колон [10, с. 58]. Напередодні Корсунської битви з польського табору спостерігали, як до Корсуня підійшли три колони татарського війська по 5–6 тис. кожна, а кіш рухався окремо долиною [18, с. 142], тобто четверта колона – 5–6 тис. війська – прикривала штаб Тугай-бея.

У поемі Джана Мухамеда повідомляється, що *«Тугай-бей зібрав військо й за тиждень вирушив у похід»*, тобто залучив до походу, крім виділеного ханом загону кримських татар (згідно з організаційною структурою татарського війська – не менше 6 тис. осіб), а також військо, яке було йому безпосередньо підпорядковане в Перекопі. Останнє складалося, за повідомленням Е. Челебі, із тритисячного підрозділу особистої гвардії Тугай-бея та 12-тисячного загону *«вершників, як соколів»*, які стояли на прикритті (захисті) Перекопу [21, с. 231]. Про такий склад війська, безпосередньо підпорядкованого Тугай-бею (у межах 15 тис. осіб), з яким він перебував на кочів'ях, створюючи на прохання Б. Хмельницького резерв української армії, влітку 1648 р. на Синіх Водах та весною 1649 р. на Лівобережжі, повідомляють інші джерела [8, с. 74; 9, арк. 2].

Отже, у складі війська Тугай-бея, з яким він вирушив на допомогу Б. Хмельницькому, було не менше 20 тис. воїнів. При цьому одна колона (до 6 тис.), що була виділена ханом, можливо, складалася з важкої кінноти, зодягненої в панцири (воїни роду Мансур), як противага польській гусарії. На нашу думку, цей загін був виділений кримським ханом Б. Хмельницькому на знак поваги до нього як підрозділ його особистої гвардії і гетьманського резерву, для виконання комендантських функцій на важливих бойових завдань. Зі свого боку, Б. Хмельницький, на знак поваги до Іслам-Гірея III, передав під його опіку свого 16-річного сина Тимофія [10, с. 57].

Повертаючись із Криму, Б. Хмельницький разом із Тугай-беєм за допомогою козаків переправили біля Тавані (в районі сучасної Каховки) через Дніпро татарське військо і зосередили його у гирлі Базавлуку. Як вже зазначалося вище, для здійснення взаємодії між козацьким і татарським військом відразу прибули до центру повстання, створеного Б.Хмельницьким на острові Томаківці, представники Тугай-бея.

Аналіз цього питання та окремі повідомлення джерел свідчать, що обмін представниками та цілими підрозділами був здійснений на всіх рівнях штабів і формувань [12, с. 41]. Це дозволило забезпечити чітке управління військом на марші та в ході бойових дій.

Повідомлення Величка, а також аналіз бойових дій на Жовтих Водах та під Корсунем свідчать, що на Тугай-бея покладалося проведення тактичної розвідки, яка складалася з охоронної (в ході маршу) та бойової (при зіткненні з ворогом), а також оперативної (глибинної), на глибину 2–3 переходи (80–120 км).

Для ефективного виконання цих обов'язків та прикриття головних сил української армії в умовах зустрічної битви його кінне військо було перетворено на передовий загін (загін особливого призначення) української армії. При цьому, враховуючи потужну ударну силу татарської кінноти та її маневреність, передовому загону (Тугай-бею) доручалося в ході тактичної розвідки зупинити ворога і затримати його до підходу головних сил. З цими завданнями Тугай-бей успішно справився; крім того, він брав участь у облозі польських таборів, їх прориві, розгромі та переслідуванні ворога.

Виконуючи взяті на себе союзницькі обов'язки, кримський хан Іслам-Гірей III з 11 травня по 11 червня 1648 р. здійснив із 87-тисячним військом похід в Україну на допомогу Б. Хмельницькому. Незважаючи на форсований марш свого війська (до 90 км за добу), хан не встиг взяти участі у Жовтоводській та Корсунській битвах, але його просування створило вигідну оперативно-стратегічну обстановку в районі воєнних дій для розгрому польської армії.

Після спільного параду у Білій Церкві 2 червня 1648 р. на честь перемоги на Жовтих Водах та під Корсунем між Б. Хмельницьким та Іслам-Гіреєм III було досягнуто домовленості, що Тугай-бей з 15-тисячним військом залишиться до зими на Запорозжжі, на Синіх Водах [8, с. 74; 1, с. 168]. Але напади у липні–серпні 1648 р. донських козаків на Крим вимусили татарське військо залишити Україну. У зв'язку з цим воно (крім Буджацької орди), а також і Тугай-бей запізнилися на Пилявецьку битву (21–23 вересня 1648 р.), але останній взяв участь в облозі Львова та в поході до Замостя (жовтень – листопад 1648 р.).

Навесні 1649 р., у зв'язку з підготовкою польської шляхти до війни проти козацької України, Б. Хмельницький знову звернувся за допомогою до Кримського ханства. У листі від 20 квітня 1649 р. до калги-султана, після характеристики загальної обстановки, що склалася в можливо-му районі воєнних дій, він просить його вирушити з військом в Україну:

«... будь ласка, в.ц.м. (ваша царська милість. – І.С.), п.н. (пан наш. – І.С.) милостивий, поспіши і попередь нас через послів, щоб ми виїхали назустріч в.ц.м. і йшли шляхом на Умань, бо з радістю чекаємо на військо» [4, с. 112–113].

Враховуючи ускладнення, з якими калга-султан міг зіткнутись у зв'язку з нападами донських козаків на Крим, Б. Хмельницький того ж дня направив листа до ватага Буджацької орди Антимир-мурзи, у якому після характеристики ворога він пише: «... дуже покійно, в.м.м. (вельми милостивого, мого. – І. С.) пана і брата, прошу, щоб як і раніше в.м., м. пан і брат, зі своїм славним рицарством подав нам допомогу, так і тепер в.м., м.м.п. і брат, зволив поспішати, а орду свою заздалегідь попередити, щоб на здобич не кидалися, так як раніше, поки табору, дай боже, до останку не розіб'ємо, тоді і здобичі ви-стачить кожному» [4, с. 110–111].

Наведені уривки з листів Б. Хмельницького до посадових осіб ханату свідчать, що він прагнув виключити втрати українського населення від пограбувань шляхом забезпечення руху орд калга-султана за допомогою козацьких формувань² та вирішити питання татарсько-го ясиру для Буджацької орди за рахунок полонених та трофеїв.

Звертаючись за військовою допомогою до калга-султана Крим-Гірея Б. Хмельницький не згадує про Тугай-бея, у той же час наступного дня, 21 квітня 1648 р., надіслав листа до Пері-аги перекопського (командира залоги Перекопу. – І. С.), у якого просив: «...зволь поклопотатися, щоб й.м.п. Тугай-бей, а також інші наказали своїм військам переправитися на цей бік Дніпра і біля Інгульця кочувати, бо, напевне, знову буде війна з нами» [4, с. 113–114].

Останній лист засвідчує, що залишилась діючою білоцерківська домовленість (червень 1648 р.) між Б. Хмельницьким та Іслам-Гіреєм III про створення резерву української армії з війська Тугай-бея. Тому, очевидно, не треба було узгоджувати з керівництвом ханства його передислокацію на Запорожжя та залучення до бойових дій. У той же час з листа видно, що Тугай-бей перебував на кочів'ях не на Запорожжі, як було раніше домовлено, а на Лівобережжі з 10–15-тисячним військом [9, арк. 2; 8, с. 74]. Не виключено, що останнє було вимушеним кроком – з метою запобігти раптовості нападу на Крим з боку донських козаків.

Задовольняючи прохання Б. Хмельницького, кримський хан направив до Чигирини (23–25 травня 1649 р.) спочатку авангард свого війська на чолі зі своїм зятєм ширін-беєм (не менше 20 тис. воїнів), а 10 липня сам прибув до Збаража з 60-тисячною армією. Під час кампанії 1649 р. татарське військо зробило вагомий внесок у переможне завершення Зборівської битви та облоги Збаража.

² Аналіз цього питання свідчить, що комендантську службу та інженерне забезпечення (наведення переправ) на маршрутах просування кримськотатарського війська до районів битв (упродовж 1648–1652 рр.) здійснювали спеціальні підрозділи української армії [22, с. 4; 5, с. 139].

Переможне, блискуче завершення Б. Хмельницьким кампаній 1648–1649 рр. та укладання Зборівської угоди з польським королем створили сприятливі умови для поширення зовнішньополітичного впливу Туреччини на Україну, зокрема можливості встановлення на її території турецького протекторату [5, с. 565]. У зв'язку з цим дипломатичну ініціативу, в тому числі й питання військової допомоги, перебрала на себе (від Криму) Туреччина. Тож не випадково, що, починаючи з другої половини 1650 р., Б. Хмельницький з питань надання військової допомоги з боку Кримського ханства звернувся до Стамбула. Так, у листі від 11 грудня 1650 р. до яничарського аги просив цього впливового воєначальника, щоб він писав до хана кримського, *«аби той, перебуваючи навіки у братстві, скріпленому присягою, допомагав козацькому війську»* [4, с. 204].

Виконуючи свій союзний обов'язок, кримський хан у перших числах березня 1651 р. направив до Чигирина авангард свого війська на чолі з нуреддін-султаном (не менше 20 тис. воїнів), а в червні 1651 р. сам прибув з головними силами (не менше 60 тис. воїнів) у район Берестецької битви. Морально-психологічна криза, яка виникла на релігійному ґрунті у татарському війську, викликала паніку та його втечу з поля бою (30 червня 1651 р.) і призвела до катастрофічної поразки української армії під Берестечком.

Згідно з домовленістю Б. Хмельницького з кримським ханом Іслам-Гіреєм III, вже через місяць після цієї події (у перших числах серпня 1651 р.) до Білої Церкви прибуло кримсько-татарське військо, очолюване калга-султаном (не менше 40 тис. воїнів) на допомогу українській армії. Ця допомога дозволила завершити бойові дії під Білою Церквою (23–25 вересня 1651 р.) на користь українського війська.

У вересні 1651 р. Б. Хмельницький звертається знову до турецького султана Мухамеда IV з листом, у якому, зокрема, писав: *«...покірно просимо, щоб ти знову писав листа до хана, щоб він зберіг приязнь, яку ми з ним установили»* [4, с. 225–226], а у листі від 7 грудня 1651 р.: *«... прошу вашу цісарську милість, зволь спричинитися до того, щоб його милість хан зі своєю силою, коли буде на це час і потреба, прибув мені на поміч або свої війська прислав для підкріплення...»* [4, с. 233–234].

Враховуючи це прохання, у травні 1652 р. на допомогу Б. Хмельницькому прибуло кримсько-татарське військо (20 тис. воїнів), очолюване нуреддін-султаном. Спільними діями української піхоти і татарської кінноти була здобута блискуча перемога над польською армією під Батогом (1–2 червня 1652 р.). Ця подія ще раз підтвердила доленосне значення для Визвольної війни українсько-кримськотатарського союзу.

Підсумовуючи вищевикладене, зазначимо, що у роки Визвольної війни на допомогу Б. Хмельницькому з великим військом вирушали:

кримський хан – 1648 р., 1649 р., 1651 р. (Біла Церква, Збараж, Зборів, Берестечко.); калга-султан – 1648 р., 1650 р., 1651 р. (Львів, Молдавія, Біла Церква); нуреддін-султан – 1651 р., 1652 р. (Вінниця, Батіг); ширін-бей – 1649 р. (Меджибіж); Тугай-бей – 1648 р. (Жовті Води, Корсунь, Замостя); Антимир-мурза – 1648 р. (Пилявці). Крім того, на прохання Б. Хмельницького на Запорозжі створювався резерв української армії з кочівних орд на Синіх Водах (1648, 1649, 1651 рр.), а також напередодні спільного походу направлялися до Чигирина загони (до 20 тис. воїнів) татарського війська (1649, 1651 рр.). З'єднуючи останні з авангардом української армії, Б. Хмельницький готував район майбутніх воєнних дій шляхом блокування там основних комунікацій. Український гетьман вдавався також до найму на службу татар (до 4 тис. чоловік), які перебували у його резиденції – Чигирині (1648 р., 1651 р.) і використовувалися для комендантських функцій та проведення локальних бойових дій [5, с. 607].

Виникає питання: чому з боку кримського хана надавалась Б. Хмельницькому упродовж п'яти років така широкомасштабна допомога? Щоб відповісти на це, торкнемося військово-політичної обстановки, яка склалася навколо Кримського ханства у середині XVII ст., а також військово-політичних інтересів Туреччини щодо України.

Польський історик Л. Подгородецький, аналізуючи цей період [24, с. 412–415], зазначав, що, починаючи із 1618 р., у Польщі розробляються плани ізоляції та знищення Кримського ханства. Зокрема, пропонувалося створити біля Криму потужні оборонні лінії (автори С. Старовольський, Гербурт), провести колонізацію Дикого поля (автор П. Грабовський), укласти воєнний союз проти Криму з Московською державою (автор С. Конєцпольський). У реалізації цих планів важливе місце приділялося запорозькому козацтву.

Вступ Туреччини у війну проти Венеції і Австрії у 1645 р. створив сприятливі умови для реалізації планів Польщі проти Криму. Але напад на Крим був би початком війни проти Туреччини, тому польський уряд проводив таємні переговори із Венецією (про допомогу їй запорозьким флотом) та із Московською державою про спільний вступ у війну проти Туреччини [24, с. 409].

Про ці плани Варшави стало відомо у Стамбулі й Бахчисараї. Утримуючись від оголошення війни, турецький султан улітку 1645 р. надіслав дозвіл (каптан і шаблю) кримському ханові на ведення воєнних дій проти Польщі. Враховуючи військову могутність Польщі та минулі поразки татарських військ, зокрема під Охматовим 1644 р., після якої Польща припинила сплачувати данину Криму, кримський хан став ретельно готуватися до війни.

Можна уявити, з яким ентузіазмом відгукнувся Іслам Гірей III на звернення до нього Б. Хмельницького восени 1647 р. по військову до-

помогу. Адже кращої нагоди розгромити Польщу об'єднаними силами і врятувати свою державу і свій народ від знищення годі й шукати. У той же час у Стамбулі розуміли, що є слушна нагода скористатися внутрішнім конфліктом у польській державі, щоб поширити за підтримки українського козацтва (надавши йому військової допомоги) свій контроль (аж до встановлення протекторату) на південну частину території Польщі [5, с. 375, 565]. Крім того, розраховувалося використати українське козацтво для боротьби проти Війська Донського [2, с. 40].

Для Кримського ханства, васала Туреччини, визначалася провідна роль у реалізації цієї мети. Закономірно, що в цих умовах не могло бути місця ваганню, хитруванню або нещирості з боку кримського хана у наданні допомоги Б. Хмельницькому. Не міг кримський хан не робити все, від нього залежне, щоб розгромити Польщу, а також сприяти створенню козацької автономії (республіки), дружньої до Криму. Це підтверджується тим, що кримський хан не тільки досяг під Зборовом (1649 р.) угоди з польським королем про утворення козацької автономії (Зборівський договір), а й виступив гарантом її існування. Так, до кримсько-польської Зборівської угоди було включено статтю, згідно з якою порушення миру з козацькою Україною з боку Польщі розглядатиметься як порушення останнього миру з Кримом [22, с. 130].

Як повідомляв турецький хроніст Наїма, влітку 1648 р. кримський хан заявив візиту Туреччини: *«Якщо Аллах захоче, мій намір є влаштувати так, щоб король Русі (гетьман козаків) призначався (османською) владою так, як молдавський воєвода»* [20, с. 3].

Отже, за широкомасштабністю кримсько-татарської допомоги стояли військово-політичні інтереси Туреччини та Криму, які Б. Хмельницький вміло використав протягом 1648–1652 рр. для національно-визвольної боротьби українського народу проти польського поневолення та відродження української державності.

Розглядаючи військово-політичні аспекти українсько-кримсько-татарського союзу, не будемо забувати, що за цими абстрактними визначеннями стояли живі люди. Спільна збройна боротьба українських і татарських воїнів проти спільного ворога сприяла виникненню такого закономірного явища, як братство по зброї. Це був ґрунт, на якому союзні зв'язки переросли у дружні особисті відносини між Б. Хмельницьким та керівництвом ханату, а також відбилися доброзичливим резонансом серед простих людей Криму [19, с. 267].

Подавши аналіз поеми Джана Мухамеда та вірша невідомого автора – *«Сефер-Наме»* (*«Пісня про похід»*), О. Акчокракли відзначав, що походи татар, очолювані Тугай-беєм, на допомогу українським козакам залишили глибокий слід у пам'яті народу Криму. Він, зокрема, пише, що і в наші дні живе серед татар приказка: *«Тугай-бей можна впізнати по ході»* [1, с. 169]. Із джерел відомо [3, с. 118, 125] про побратимство

між Б. Хмельницьким та Тугай-беєм, який пов'язав свою долю з долею України і не пошкодував для неї не тільки серця, а й свого життя.

Тугай-бей, очевидно, загинув у червні 1651 р. під Берестечком [22, с. 163]. Достовірність інформації підтверджується тим, що після цієї битви Тугай-бей більше в джерелах не згадувався. Можливо, смерть Тугай-бея наступила не відразу. Про це, зокрема, повідомлялось у поемі Джана Мухамеда: «...*На цей час Тугай-бей захворів. Його, хворого, перевезли Аккерману...Почуваючи близьку смерть, Тугай просив передати добрі побажання ханові, візиреві й іншим вельможам, а також дружині й малолітній дочці. Звелів збудувати на ті гроші, що він залишив, текіє для дервішів, мечеть та медресе. Тугай помер. Тіло його перевезли до Криму...Дружина, сестри й дочка збожеволіли, довідавшись про Тугаєву смерть; одяглися всі в чорне*» [1, с. 169].

Аналіз воєнних дій за період 1648–1652 рр. свідчить, що союз 1648 р. між Україною і Кримом мав величезне значення для долі українського народу. Надана військова допомога з боку кримськотатарського війська дозволила створити умови, зокрема блискучими перемогами на Жовтих Водах та під Корсунем, для переростання повстання Б. Хмельницького у визвольну війну всього народу, а також забезпечити її переможний хід. Витоками для останнього було поєднання під час воєнних дій татарської кінноти з українською (козацькою) піхотою, що створило оперативно-стратегічну перевагу союзних військ над армією Речі Посполитої і дало можливість перемогти її у битвах на Жовтих Водах, під Корсунем, Пилявцями, Зборовом, Білою Церквою та Батогом. Про вагомість кримськотатарського війська у складі української армії свідчить той факт, що Б. Хмельницький не розпочинав без нього жодної битви. Аналіз українсько-кримськотатарських відносин протягом 1648–1652 рр. спростовує думку про зрадливість, невірність кримського хана як союзника, яка широко розтиражована в українській історіографії.

Бібліографічні посилання

1. **Акчокракли О.** Татарська поема Джан Мухамедова про похід Іслам-Гірея II спільно з Богданом Хмельницьким на Польщу 1648–1649 / О. Акчокракли // Східний світ. – 1930. – № 12.
2. **Брехуненко В. А.** Стосунки українського козацтва з Доном у XVI – середині XVII ст. / В. А. Брехуненко. – К.; Запоріжжя, 1998.
3. Воссоединение Украины с Россией: докум. и матер.: в 3 т. – М., 1954. – Т. 2.
4. Документи Богдана Хмельницького 1648–1657 рр. – К., 1961.
5. Документы об Освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. – К., 1965.
6. История Русов или Малой России. – М., 1846.
7. **Ищенко С. А.** Война и военное дело у крымских татар XVI–XVIII вв. / С. А. Ищенко. – Ростов-н/Д, 1989.

8. **Ковальський Н. П.** Анализ отечественных источников по Освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. / Н. П. Ковальський, Ю. А. Мицик. – Днепропетровск, 1986.

9. Колекція мікрофільмів джерел з архівосховищ Росії проф. Ю. Мицика: Російський державний архів давніх актів (Москва). – Ф.123, оп.1, 1649 р., № 5.

10. Літопис Самійла Величка: у 2 т. – К., 1991. – Т. 1.

11. **Маевський В.** Польское военное искусство второй половины XVII в. / В. Маевський // История военного дела в Польше: Избранные вопросы (диссертации, очерки). – Варшава, 1970.

12. **Мыцык Ю. А.** Анализ отечественных источников по Освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. / Ю. А. Мыцык. – Днепропетровск, 1988.

13. **Мицик Ю. А.** Засвіт встали козаченьки / Ю. А. Мицик, І. С. Стороженко. – Дніпропетровськ, 1990.

14. **Степанков В. С.** Антифеодальна боротьба у роки Визвольної війни та її вплив на формування української державності (1648–1654 рр.) / В. С. Степанков. – Л., 1991.

15. **Стороженко І. С.** Богдан Хмельницький і Запорозька Січ кінця XVI – середини XVII ст. Кн. друга: Генезис, еволюція та реформування організаційної структури Січі / І. С. Стороженко. – Дніпродзержинськ, 2007.

16. Тунманн. Крымское ханство / Тунманн. – Симферополь, 1991.

17. Українська Радянська енциклопедія: в 17 т. – К., 1963. – Т. 4.

18. **Франко І.** Зібр. творів: у 50 т. / І. Франко. – К., 1986. – Т. 43.

19. **Chrzaszcz I.** Pierwszy okres buntu Chmielnickiego woswietleniu uczestnika wyprawy Zoltowodzkiej I naocznegoswiadka wypadkow / I. Chrzaszcz. – Lwow, 1934.

20. Collectanea z dziejopisow tureckich. – Warszawa, 1825. – Т. 2. – Дод. 2.

21. **Czelebiego E.** Ksiega podrozy / E. Czelebiego. – Warszawa, 1969.

22. Hadzi Mehmed Senai z Krymu. Historia chana Islam Gereja III. – Warszawa.

23. **Michalowski J.** Ksiega pamietnicza / J. Michalowski. – Krakow, 1864.

24. **Podhorodecki L.** Stanislaw Koniecpolski ok. 1592–1646 / L. Podhorodecki. – Warszawa, 1978.

Надійшла до редколегії 15.07.2016

УДК 94(477.63) «16»

В. А. Брехуненко

*Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України (м. Київ)*

ЄВРЕЇБОРТЬБА КОЗАКІВ ЗА УКРАЇНСЬКУ ДЕРЖАВНІСТЬ У СЕРЕДИНІ XVII ст.

Досліджено проблему взаємовідносин між українськими козаками та єврейським населенням України під час української Національно-визвольної війни середини XVII ст. На підставі актуалізації нових

© Брехуненко В. А., 2016